

УДК : 81'344.2

*Рецензент: Данілавичюте Е. А.,
к. пед. н., завідувач лабораторії логопедії
Інституту спеціальної педагогіки НАПН України*

ЛІНГВІСТИЧНА СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ФОНЕМА» У КОНТЕКСТІ ЛОГОПЕДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

МЕЛЬНІЧЕНКО Т. В.

м. Київ

У статті розкрито різноманітність трактувань поняття «фонема» в лінгвістичній літературі; висвітлені її основні функції та ознаки, що є важливим для організації для логопедичних досліджень.

Ключові слова: *фонема, одиниця мови, функції фонем, ознаки фонем.*

В статье раскрыты разнообразие трактовок понятия «фонема» в лингвистической литературе; освещены ее основные функции и признаки, что является важным для организации логопедических исследований.

Ключевые слова: *фонема, единица речи, функции фонемы, признаки фонемы.*

The article deals with a variety of interpretations of the term "phoneme" in the linguistic literature, highlight its key features and characteristics.

Key words: *phoneme, unit of language, functions phonemes, phoneme features.*

Належний рівень розвитку всіх видів мовленнєвої діяльності досягається за умови успішного засвоєння структури рідної мови, інструменту її основних одиниць, правил поєднання та вживання цих одиниць (фонем, морфем, лексем, речень). Під час природнього опанування мовлення зазначені процеси розвиваються паралельно один з одним і вже у 4-5 років в процесі оволодіння навичками розуміння усного мовлення у дітей формується «відчуття рідної мови». Тобто відбувається процес оволодіння дошкільниками звуковими образами мовних знаків. Під даними образами прийнято розуміти сукупність фонем, що входять до складу та їх послідовність у слові.

Тому метою даної роботи є огляд сучасних трактувань поняття «фонема» в лінгвістичних джерелах; висвітлення її основних функцій та ознак.

У лінгвістиці існує безліч трактувань поняття «фонемі». Але в основному всі тлумачення сходяться на єдиному її визначенні як найменшої звукової одиниці, за допомогою якої відбувається розрізнення слів за звучанням та значенням. Розглянемо декілька з них.

У «Словнику лінгвістичних термінів» розкрито зміст фонемі як: 1) найкоротшої (мінімальної) одиниці системи вираження мови, що являє собою певну сукупність диференціальних ознак, що одночасно реалізуються, та здатна розрізняти звукову оболонку (звукову сторону, звучання) різних слів та морфем; 2) звуковий тип фонетично подібних звуків (алофонів), який нездатний до взаємного протиставлення та визначення згідно зазначених правил; 3) уявлення звука мовлення в якості психічного еквівалента звуковимови [1].

У такому літературному джерелі, як «Великий енциклопедичний словник. Мовознавство.» В. А. Виноградов трактує поняття фонемі «як одиниці звукової будови мови, які слугують для впізнавання та розрізнення значимих одиниць – морфем, в склад яких вони входять в якості мінімального сегментного компоненту, а через них і впізнавання та розрізнення слів» [11].

В «Енциклопедії Української мови» та «Словнику української мови» фонемі розкриваються як найменші неподільні одиниці мови, які протиставляються всім іншим фонемам у системі мови. Дані одиниці слугують для творення та розрізнення слів та їх форм.

Деякі лінгвісти під фонемою розуміють мінімальну звукову одиницю мови, яка лінійно неподільна в мовленнєвому потоці та слугує для впізнавання та розрізнення мовних знаків (А. С. Ахманова, Л. В. Бондарко, І. А. Бодуен де Куртене, Р. А. Будагов, Л. А. Вербицька, М. В. Гордіна, Л. Р. Зіндер, С. В. Кодзасов, М. П. Кочерган, О. Ф. Кривнова, З. Д. Попова, Ф. де Соссюр, Е. Ф. Собонович, І. А. Стернін, М. С. Трубецької, Л. В. Щерба та ін.).

В працях М. С. Трубецького та Я. Б. Крупаткіна зазначено, що фонемі це фонологічні одиниці, які неможливо розкласти на більш короткі, послідовні один за одним, фонологічні одиниці.

За Емілем Бенвеністом фонемі являються розрізнявальними звуками мовлення. Вони являють собою психологічну реальність, і людина без труднощів усвідомлює їх, бо, сприймаючи звуки, вона насправді ідентифікує фонемі; визначає варіанти однієї фонемі звуку, або розрізняє їх. Завдяки фонемам можливе розрізнення мовних знаків та розрізнення їх ознак.

Своєю чергою, Р. І. Аванесов вважає фонемі знаками, за допомогою яких розрізняються слова в мовленні, а саме їх звукова оболонка. Мінімальні розрізнення в звуковій оболонці різних слів вносяться фонемами, які являються найменшими, найкоротшими та неподільними звуковими

одинацями. Вони не можуть існувати в мовленні ізольовано, вони завжди використовуються в складі інших фонем [2].

А. С. Ліберман під фонемою розуміє елемент коду або інваріант певної кількості звуків, визначення якої через код та звук знаходить своє виправдання в одному із діалектичних законів мови.

Кожна фонема, як певна звукова одиниця, реально існує не як загальне в «чистому» вигляді, а у вигляді поодиноких форм свого прояву чи своєї реалізації. Фонема в усіх своїх варіантах, незважаючи на їх деяке фізичне розрізнення, є в той же час і загальне (єдине) як у фізичному, так і в функціональному відношенні. Їх функціональна тотожність базується на фізичній схожості звуків, що є її варіантами. Фонема і варіант фонем в певному розумінні являють собою те саме, один і той самий звук, що видозмінюється в залежності від умов його функціонування в мові, у певній позиції. Тому можна вважати, що фонемі – це звуки, різниця між якими не обумовлюється їх положеннями у слова, а варіанти (відтінки фонем) – це звуки, різниця між якими повністю обумовлюється їх положенням, тобто залежить від сусідніх звуків, від місця в слові, від наголосу і т.п.

В сучасних лінгвістичних дослідженнях фонема розглядається як звукотип, що використовується в мові для утворення значущих одиниць та їх розрізнення. У мовленні фонемі реалізуються в звуках, які називаються відтінками, варіантами або алофонами. Їх різноманітність залежить від їх положення у слові, поєднання з іншими алофонами та ін. (Л. В. Бондарко, Л. Л. Буланін, Ф. М. Березін, Б. Н. Головін, Т. П. Ломтев, Е. Ф. Соботович, А. Е. Супрун). Фонемі реалізується в алофонах, які виражаються в звуках людського мовлення та через них має свою фонетичну характеристику.

Фонема відноситься до звука як загальне до одиничного, їй властиві диференційні ознаки, за якими вона протиставляється іншим фонемам. Звук – це елемент вимовного мовлення, що утворюється органами артикуляційного, дихального та голосового апаратів [8; 10].

Р. А. Будагов, М. А. Жовтобрюх, Л. Л. Касаткін, Л. М. Хоменко зазначають, що фонема, будучи абстрактними одиницями мовної системи, в мовленні реалізуються у звуках та називаються відтінками або алофонами [7; 10].

В залежності від різноманітних фонетичних умов фонема змінюється в своїй якості, утворюючи закономірні ряди своїх різновидів. Завдяки цьому і утворюється характерна для кожної мови звукова система [2].

Фонема – це не звук, а лише певна форма діяльності зі звуком, що веде до виділення із конкретно вимовлених подібних за артикуляцією звуків такого звукотипу, котрий має структурне значення, поєднується з іншими звукотипами для вираження емоцій, почуттів, понять людини. Фонема є функцією механізмів мовлення, зокрема слухового аналізатора людини, вона виділяється на основі психоакустичних характеристик звука.

Фонема як одиниця знакової системи виконує ряд функцій, розкриття змісту яких у більшості сучасних лінгвістів співпадають. Однак, існують певні розбіжності щодо виділення її основних ознак.

Загальноприйнято в лінгвістиці до основних функцій фонем відносити смислорозрізнявальну та ототожнюючу (С. І. Бернштейн, Р. А. Будагов, Л. Л. Буланін, Л. В. Варпахович, Е. Л. Григорьян, М. А. Жовтобрюх, Л. Л. Касаткін, Е. Ф. Соботович, М. Н. Трубецкой, Л. М. Хоменко та ін.).

М. А. Жовтобрюх та Л. М. Хоменко стверджують, що фонема виконує три основні функції: 1) конститутивну (коли фонема виступає як одиниця мови, що входить до складу вищих мовних одиниць — морфеми та слова); 2) розрізнявальну (фонема виступає як одиниця розрізнення морфем і слів); 3) розпізнавальну (перцептивна), або ототожнювальну [10].

С. І. Бернштейн, Л. В. Варпахович, Е. Л. Григорьян, Л. Л. Касаткін, Е. Ф. Соботович, М. Н. Трубецкой виділяють смислорозрізнявальну та ототожнюючу функції фонем. Вони стверджують, що фонема може бути як

одночасно спільною двом знакам та розрізняти їх, так і розрізняти ці знаки ототожнюючи їх [4; 5; 7; 8; 9].

В свою чергу Л. Л. Буланін, підтримуючи думку Л. В. Щерби, виділяє утворюючу та впізнавальну функцію фонему. Т. В. Матвєєва зосереджується на виділенні розрізнявальної та ототожнюючої функцій фонему, яка реалізується в звукових оболонках різних слів та морфем [7].

Паралельно зі смислорозрізнявальною функцією Л. В. Варпахович виділяє і будівельну, завдяки якій відбувається утворення одиниць меншого рівня одиниці більш високого (фонему – морфему – лексеми – речення) [3]. Під таким тлумаченням даної функції (будівельної) Л. Л. Касаткін виділяє констатуючу функцію фонему [7].

Виступаючи найменшою неподільною одиницею, фонема використовується для утворення, розпізнавання й розрізнення морфем і слів. У зв'язку з цим М. П. Кочерган, С. А. Заскока, Ю. С. Маслоу, В. Н. Немченко виділяють конститутивну та дистинктивну (розрізнявальну) функції. За їх трактуванням конститутивна функція характеризується творенням одиниць вищого рівня, а дистинктивна (розрізнявальна) – розпізнаванням та ототожненням значимих одиниць [6; 7; 10; 11].

Як вже було зазначено, фонема являється найменшою лінійно неподільною мовною одиницею та виступає складним явищем, в структуру якої входять не лише функції, а й безліч ознак.

До складу ознак фонем входить здатність до розрізнення або диференціації (здатність диференціювати та розрізняти фонему одна від одної; тобто, фонему розрізняють не значення слів та форм, а лише їх звукову оболонку) та інтеграції (поєднання певних фонем в одне ціле, тобто доповнення їх складу) [1; 3; 4; 7; 11].

М. С. Трубецкой визначає розрізнявальну та диференціальну ознаки фонем і базуючись на цьому визначає фонему як «сукупність розпізнавальних ознак». Він акцентує увагу на тому, що звук містить в собі

як фонологічно суттєві (розпізнавальні, диференціальні) ознаки, так і фонологічно несуттєві (не суттєве смислорозрізнення) [5; 9].

М. П. Кочерган дає більш детальну характеристику основним ознаками фонем. До диференційних він відносить: 1) ознаки за способом творення звуків (проривні, фрикативні, зімкнено-прохідні, африкативні тощо); 2) ознаки за місцем творення звуків (передньоязикові, задньоязикові, середньоязикові, губні, глоткові тощо); 3) м'якість і твердість; 4) довгота і короткість; 5) назальність, неназальність [6].

С. А. Заскока до диференційної ознаки, яка характеризується здатністю однієї фонемі протиставлятися іншій, виділяє конститутивну. Завдяки останній відбувається функціонування фонемі в системі мови.

В. Н. Немченко вважає, що зміст розпізнавальної ознаки визначається артикуляцією відповідних звуків мовлення, положенням і зміною окремих органів артикуляції при вимові того чи іншого звуку. Тому кожна фонема характеризується наявністю певного набору диференційованих ознак, які частково повторюються у різних фонемах.

Отже, підсумовуючи вище викладений матеріал можемо зробити висновок, що фонемі – це найменші, неподільні фонологічні одиниці мови, які слугують для творення, впізнавання та розрізнення слів в мовленнєвому потоці. Як одиниця знакової системи фонема виконує ряд функцій та ознак, які у більшості сучасних лінгвістичних трактуваннях співпадають. Та мають надзвичайно важливе значення для аналізу результатів дослідження слухового сприймання у контексті порушень мовленнєвого розвитку.

Література:

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ахманова О. С. – 2-е изд., стереотип. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1969. – 608 с.

2. Аванесов Р. И. Фонетика современного русского литературного языка / Аванесов Р. И. – М. : Из-во Московского университета, 1956. – 240 с.
3. Березин Ф. М. Общее языкознание / Ф. М. Березин, Б. Н. Головин. – М. : Просвещение, 1979. – 416 с.
4. Варпахович Л. В. Лингвистика в таблицах и схемах : [учеб. пособ.] / Варпахович Л. В. – 2-е изд., исправл. – Минск : Новое знание, 2007. – 126 с.
5. Григорьян Е. Л. Русская фонетическая транскрипция. Фонология : учеб.-метод. пособ. / Григорьян Е. Л. – Ростов-на-Дону : Ростовск. госуд. ун-т, 2001. – 16 с.
6. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник / Кочерган М. П. – 2-е вид., випр. і допов. – К. : Видавничий центр «Академія», 2006. – 464 с.
7. Русский язык : учебник для студ. высш. пед. учеб. завед. / Л. Л. Касаткин, Е. В. Клобуков, Л. П. Крысин и др. ; под ред. Л. Л. Касаткина. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 768 с.
8. Соботович Є. Ф. Структура мовленнєвої діяльності і механізми її формування : наук.-метод. посіб. / Соботович Є. Ф. – К. : ІЗМН, 1997. – 44 с.
9. Трубецкой Н. С. Основы фонологии / Трубецкой Н. С. ; пер. с нем. А. А. Холодовича ; под. ред. С. А. Кацнельсона. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 352 с.
10. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – 2-е вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
11. Языкознание : большой энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – М. : Изд-во «Большая Российская энциклопедия», 1998. – 685 с.

Джерело: Український логопедичний вісник : зб.наук.праць. – К. : Актуальна освіта, 2012. – Вип. 3. – 114 с. (с.44-48)